

# Aproximació històrica al waterpolo. Dels orígens lúdics al més alt nivell competitiu mundial i espanyol

**ROGELIO PARRA JESÚS\***

*Diplomat en Educació Física*

**EMILIO J. MARTÍNEZ LÓPEZ**

*Doctor en Educació Física.*

*Entrenador Superior de Natació.*

Universidad de Jaén

**MARÍA LUISA ZAGALAZ SÁNCHEZ**

*Doctora en Psicopedagogia.*

Facultat d'Humanitats i Ciències de l'Educació.

Universidad de Jaén

**Correspondència amb autors/es**

\* *rogelio1984@hotmail.com*

## Resum

Hi ha diversos autors que situen l'origen del waterpolo entre l'any 1869 i el 1870. Des d'aquesta època fins a l'actualitat el waterpolo ha evolucionat des d'un origen lúdic i d'entreteniment, fins a la seva institució i consolidació com a esport internacional i olímpic.

En aquest article es fa un recorregut històric de l'esport del waterpolo, la seva iniciació a Anglaterra i l'extensió cap als USA i Europa. Igualment, es porta a terme un estudi detallat del waterpolo a Espanya, tot destacant l'important impuls del "Club Natació Barcelona", des del seu naixement en 1907 fins als èxits esportius olímpics de l'última dècada.

## Paraules clau

Waterpolo, Natació, Federació Espanyola de Natació, CN Barcelona.

## Abstract

*Historical approach of the water polo. From his recreational origins up to the highest competitive level*

*There are several authors who locate the origin of waterpolo between 1869 and 1870. From this time at the present time waterpolo has developed from a playful and entertainment beginning, to its establishment and consolidation as an international and Olympic sports. This article achieves an historical route by the sport of waterpolo, its beginnings in England and its expanse towards the U.S.A. and Europe.*

*A detailed study of waterpolo in Spain is carried out emphasizing the important impulse of the "Club Natación Barcelona", since its birth in 1907 to the Olympic sport successes of the last decade.*

## Key words

*Waterpolo, Swimming, Spanish swimming federation, CN Barcelona.*

## Introducció

Lewin (1983) assegura que el primer joc de polo aquàtic de la història va aparèixer a Glasgow en 1869; en aquell temps es considerava un "joc de futbol a l'aigua" i ajudava a promocionar les competicions de natació. Per a Lloret (1998), Gardini i Canino (1996), Castelo (2000), i Hernández (2002) el waterpolo va aparèixer a Anglaterra entre els anys 1869 i 1870, com a evolució a partir d'un joc en el qual diversos participants, muntats en un barril buit (que simulava ser un cavall), conduït amb el suport d'un rem, copejaven alhora una pilota amb l'objectiu d'anotar gols. És el que anomenaven

"*aquatic polo*". Aquest esport, de molt llarga durada, es practicava en competicions de natació amb la pretensió de distreure els espectadors durant els esdeveniments esportius nàutics. (Burret, 1979; Castelo, 2000).

Poc temps després, les normes del joc van evolucionar fins a permetre la participació dels jugadors dintre de l'aigua, sense suports flotants ni rem per copejar la pilota. D'aquesta forma, s'adapten les tècniques dels nedadors al joc i es creen paral·lelament les primeres, encara que rudimentàries, tàctiques col·lectives; segons Baella (2002) i Lloret (1998) aquesta practica lúdica va avançar per raons totalment naturals; el seu objectiu era



*Als partits que es jugaven a llacs o rius arribaven a enfrontar-se fins a 40 jugadors (20 contra 20). (Font: Castelo, 1998.)*

semblant al del rugbi: dur la pilota fins al costat contrari del camp. En els inicis del joc es realitzaven poques passes, i predominaven les accions individuals dels jugadors cap a la zona contrària per tal d'anotar un punt; era una demostració de força bruta i els participants aprofitaven l'escassa o nul·la visibilitat, a causa de l'aigua tèrbola, per a introduir la pilota sota el vestit de bany i arribar al més a prop possible de la porteria contrària bussejant. Amb el temps, va passar a practicar-se en piscines com a alternativa a la natació.

Ben aviat aquest joc es va fer popular a tota la Gran Bretanya i la "London Swimming Association" va reconèixer finalment el waterpolo com a esport en 1885; aleshores va elaborar un reglament que constava d'11 punts. Entre aquests destacaven: la limitació del temps de joc a 20 minuts, les normes que impediè subjectar un contrari, tret que estigués en possessió de la pilota, els criteris que garantien que un gol pugés al marcador, (un gol era vàlid si la pilota era subjectada amb totes dues mans alhora que es dipositava en una barca situada amb aquesta finalitat), o l'establiment de la norma d'inici del partit amb un llançament de la pilota a l'aigua per part de l'àrbitre, moment en què els jugadors de tots dos equips havien de lluitar per aconseguir-la. Aquest reglament es modificaria en 1888, quan es van implantar noves regles, entre elles la que prohibia als jugadors tocar el fons de la piscina amb els peus, o la que establia una porteria per marcar els gols. (Lloret, 1998; Gardini i Canino, 1996).

Si fa o no fa el mateix any, el waterpolo es va anar estenent pels USA, bo i adaptant-ne el reglament, perquè allà jugaven en piscines cobertes i de dimensions més reduïdes. Segons Castelo (2000), el joc va passar a ser molt dur i violent, de vegades els jugadors deixaven estar la pilota i començaven a lluitar sota l'aigua, provo-

cant en algunes ocasions situacions extremes, molt poc esportives i de risc; a voltes calia la intervenció sanitària després de treure de l'aigua jugadors inconscients.

Gairebé simultàniament el waterpolo va arribar a Europa, en particular a països com Hongria (1889), i posteriorment a Alemanya, Bèlgica, Àustria i França. L'any 1900 el waterpolo va ser inclòs en el programa olímpic i va debutar als Jocs Olímpics de París. En la primera edició, Gran Bretanya va guanyar la final; va derrotar Bèlgica per 7 gols a 2, i d'ençà d'aleshores va passar a dominar durant 20 anys el waterpolo mundial (Lloret 1998; Castelo 2000).

En 1908 es crearia la FINA (Federació Internacional de Natació Amateur) la qual va revisar a fons el reglament i el 1911 va dictaminar que les regles angloescoceses eren les que havien de regir el waterpolo de l'època; així es va tancar un conflicte enquistat, per dirimir quines regles havien de regir els partits, si les regles americanes (que permetien un joc més violent) o les angloescoceses. Els Jocs de 1928 significarien el començament d'una llarga època d'èxits per al waterpolo hongarès, perquè encara que l'or va ser conquerit per la selecció Alemanya, que justament va derrotar els hongaresos, la medalla de plata va significar el començament d'una època de gran esplendor per al seu waterpolo. Durant aquest temps (1926-1976), la selecció hongaresa va aconseguir arribar a nou finals de les onze que es van disputar, i va obtenir la victòria en sis ocasions (Rodríguez López, 2000); tampoc no hem d'oblidar d'esmentar que en aquest període de preeminència van introduir la figura del "boia" en els seus esquemes tàctics (Lloret, 1998); la funció d'aquest jugador és a hores d'ara gairebé indispensable en qualsevol equip de waterpolo. El 1979, continuant amb la bona ratxa de resultats, van guanyar el primer campionat del món que va organitzar la FINA, tanmateix, l'hegemonia finalitzaria en la dècada dels 80, quan els canvis en el reglament, i l'aparició de seleccions potents com Itàlia, Espanya, USA, Rússia o Iugoslàvia, van aconseguir destronar la selecció hongaresa després de diverses dècades de supremacia.

La FINA va continuar realitzant canvis en les regles del waterpolo, que van evolucionar fins a conformar la seva estructura reglamentària actual. Va efectuar innovacions que van ser necessàries per millorar-lo; destaquem els canvis de pilota, car la bola de cuir original, va passar a ser substituïda, en 1936, per una de goma de color vermell. Dotze anys més tard seria desbancada una altra vegada per l'actual pilota de goma groga, que en millorava la visibilitat, encara que no va ser l'oficial fins a 1956

(Castelo, 2000), any dels Jocs de Melbourne; en aquells Jocs el waterpolo es va caracteritzar, a més a més, per la gran rivalitat existent entre els Comunistes (antiga URSS) i Occident (USA al capdavant), els quals van aprofitar per traslladar a l'aigua les seves diferències. Hi van mantenir lluites ferotges; fins i tot es va haver d'arribar a suspendre el partit entre Hongria i l'URSS (Carlos Sentís, *La Vanguardia*, 7 de desembre de 1956).

Altres modificacions al reglament van afavorir noves i diferents condicions, que van permetre millorar el joc i l'espectacle, amb la qual cosa van aparèixer les tres revolucions de la història del waterpolo (Lloret, 1998; Gardini i Canino, 1996 i Castelo, 2000).

El 1949 va arribar la *revolució física*, promoguda per l'evidència del joc, considerat per molts com a massa estàtic. En aquest escenari, la FINA va instaurar canvis en el reglament que permetien que els jugadors es poguessin moure quan el joc estava aturat, cosa que el feia més dinàmic. A partir d'aquí, els jugadors amb una gran resistència i excel·lent tècnica de natació resultaven beneficiats, i això feia que el físic fos més important que les mateixes tècnica i tàctica col·lectives. En aquest període es buscava i es prioritzava la millora de l'estat de forma dels jugadors.

El 1966 va ser l'any en què va arribar la *revolució tècnica*. Després d'un període de desenvolupament de destreses i capacitats físiques, on triomfaven els equips amb jugadors forts i resistents, es va fer palesa l'escassa habilitat tècnica amb la pilota. El joc es va començar a veure lent i corretjós, car no es feien bones passades i el maneig de la pilota era molt pobre. En aquest moment, el físic i la tècnica comencen a prevaler sobre la tàctica, i els jugadors, a més a més de bons nedadors, eren més hàbils amb la pilota. Aquesta revolució va ser la que va introduir a més a més els punts de penal, el doble arbitratge, l'actual pilota de cautxú i les porteries flotants.

Finalment, arribaria la *revolució tàctica de 1977*, promoguda principalment per la necessitat de canviar les situacions de desavantatge generades per les innombrables faltes que rebien els jugadors considerats tècnicament i físicament "bons", amb el consegüent perjudici per al seu equip. Es va implantar la regla d'expulsió de jugador per reiteració de faltes, la qual cosa va produir gairebé immediatament un efecte reflexiu tècnic que obligava a innovar estudis estratègics i tàctics; van aparèixer, per exemple, les defenses zonals, que van revolucionar el joc amb una nova visió del waterpolo. Igualment, es van introduir nous canvis reglamentaris, com ara l'adaptació de la durada dels partits a 28 minuts,

dividits en quatre quarts de 7 minuts (1980). El nivell dels equips de waterpolo va començar a equiparar-se, ja hi havia més competitivitat en els partits i destacava Jugoslàvia com a la principal potència, (entre 1980 i 1988 va guanyar dues medalles d'or als jocs olímpics i un campionat del món) encara que seguida molt de prop per la selecció Italiana.

En la dècada dels '90, Espanya i Itàlia van ser les potències més importants del waterpolo mundial, i es van enfrontar en diverses finals, com la del campionat del món de Perth, que va guanyar Itàlia, o la final dels Jocs de Barcelona '92 amb el mateix vencedor en la tercera pròrroga del partit. Amb una espina clavada, Espanya havia de demostrar el seu talent i el seu nivell esportiu, i no va desapropiar les oportunitats que se li van presentar els anys següents, quan va aconseguir guanyar dos campionats del món i una medalla d'or a Atlanta '96.

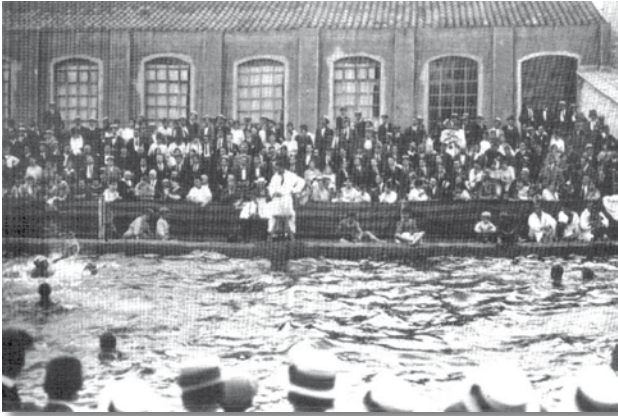
En l'actualitat, Hongria torna a dominar el món del waterpolo i ocupa una altra vegada la posició privilegiada que va abandonar fa vint anys; es va imposar en vèncer en les dues últimes finals dels Jocs Olímpics de Sydney (2000) i Atenes (2004).

## Evolució del waterpolo a Espanya

El primer partit de waterpolo jugat a Espanya va ser el 12 de juliol de 1908, sota l'arbitratge de Picornell, el qual esdevindria una figura clau per a la natació i el waterpolo espanyol, entre altres coses perquè ell, al costat d'un grup de 16 amics, van ser els encarregats de fundar, el 10 de novembre de 1907, el club pioner del waterpolo espanyol, el Club Natació Barcelona (CNB) (Morera, 1965; Lloret, 1998; Gardini i Canino, 1996). Gràcies als esforços d'aquest club, van començar a organitzar-se torneigs i campionats de waterpolo i l'interès per aquest nou esport es va anar incrementant progressivament.



Primer partit de waterpolo que es va jugar a Espanya. Al mar, davant del CNB (1908). (Font: Arxiu Fotogràfic Fundació C. N. Barcelona.)



Poc després de la seva fundació (1917) el CN Sabadell ja disputava partits de waterpolo a la seva piscina. (Font: Costajussà, 1991.)



Equip de waterpolo del CN Barcelona de 1925. (Font: Arxiu Fotogràfic Fundació C. N. Barcelona.)

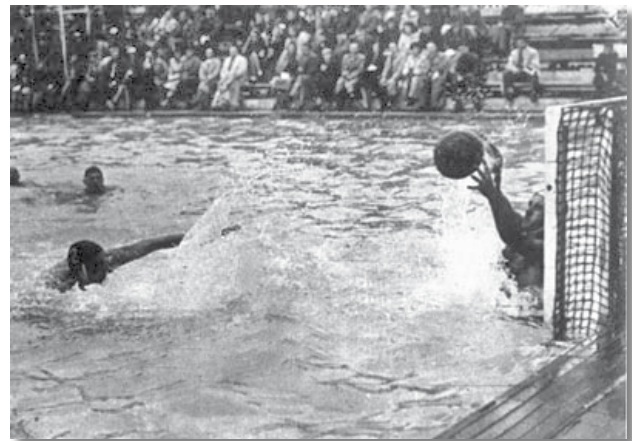


La secció de waterpolo del Real Canoe va començar a funcionar l'any 1932, per iniciativa d'Enrique Granados. (Font: Gil Sabio.)

Inicialment, el waterpolo era practicat al mar i hi participaven equips d'afecionats, nedadors o mariners habituals del port, fins que en 1911 va arribar a la ciutat el Velo Club de Niça, l'entrenador del qual, Paul Vasseur, va romandre una llarga temporada a Barcelona per



Equip de waterpolo del CNB l'any 1944. (Font: Arxiu Fotogràfic Fundació C. N. Barcelona.)



El porter Joan Serra va ser el primer jugador olímpic del CN Sabadell i va debutar amb la selecció nacional en 1947. (Font: Costajussà, 1991.)



Vista exterior del CN Barcelona l'any 1955. (Font: Arxiu Fotogràfic Fundació C. N. Barcelona.)

tal d'ensenyar part dels seus coneixements als jugadors espanyols, o sigui que el podem considerar el primer entrenador (Gosálvez i Joven, 1997). L'any següent es va disputar el primer campionat d'Espanya de waterpolo, en el qual es proclamarien campions els jugadors del CN

Barcelona: Marcel, Fabregat, Granicher, Rabé, Knotech, Cadrada i Aysa (Morera, 1965), títol que aconseguiria guanyar en més de 50 ocasions en els anys posteriors; aquests resultats avalen l'enorme importància i influència d'aquest club en la història del nostre waterpolo. Cal destacar que els primers campionats es disputaven entre equips de Catalunya, i no va ser fins al 1914 quan es va trencar amb aquesta dinàmica, amb la incorporació del CN Atlètic a la lliga (Gradini i Canino, 1996). D'ençà d'aleshores, el waterpolo es va començar a estendre pel territori nacional, es van fundar nous clubs i es van organitzar torneigs, com ara el Trofeu en honor de Juan Barba o el I Campionat de Biscaia de waterpolo en 1917 (Morera, 1965).

A principi dels anys 20 l'esport espanyol es trobava en un bon moment i es va planificar enviar l'equip nacional als Jocs d'Anvers (1920); per fer-ho, va caldre fundar la Federació Espanyola de Natació Amateur. En aquesta ocasió va ser nomenat entrenador de waterpolo i natació el suec Berglund, el qual va començar a preparar la cita olímpica uns mesos abans. Aquesta decisió va ser molt encertada, perquè els espanyols van tenir l'oportunitat de seguir els entrenaments dels jugadors nord-americans, en els quals van veure per primera vegada la natació estil *crawl*; van jugar contra Anglaterra, que els va eliminar del torneig, i van exhibir el seu bon joc, cosa que va deixar fascinats els espanyols. Tot plegat va provocar la necessitat de crear un equip competitiu que fos capaç de competir contra la resta de països; això impulsaria la construcció de la piscina del CN Barcelona en 1922, i posteriorment la piscina de Montjuïc en 1929, les quals van ser clau per al progrés del waterpolo; s'hi van organitzar nous esdeveniments i partits, no només a nivell nacional sinó també amb equips internacionals. Tanmateix, el 1928, malgrat que durant aquesta època es va intentar impulsar el waterpolo, el Comitè Olímpic Espanyol va decidir no enviar l'equip nacional per falta de pressupost, per la qual cosa va ser el CN Barcelona qui va finançar el viatge de l'equip espanyol a Amsterdam (Morera, 1965).

Igual que la Segona Guerra Mundial, la Guerra Civil va suposar un estancament del waterpolo nacional. Les fronteres internacionals es van tancar, però el waterpolo es va expandir pel país, va arribar a Andalusia i es van celebrar campionats en altres comunitats, com Aragó. En finalitzar les guerres es van tornar a reprendre els contactes amb equips internacionals, com Portugal i Itàlia (Lloret, 1998; Gradini i Canino, 1996 i Morera, 1965).

El 1948, amb l'arribada de Zolyomy com a entrenador del CN Barcelona i de la selecció (tots integrants del CNB), es va iniciar la "Revolució Física" a Espanya, i el nostre waterpolo va començar a tenir un cert prestigi internacional, car va aconseguir el vuitè lloc als Jocs Olímpics d'Hèlsinki (1952) on van participar 21 equips, i posteriorment el quart lloc a Nimega (Holanda), on va acabar per davant de grans potències, com ara Bèlgica i Itàlia. El mateix any dels Jocs d'Hèlsinki, Zolyomy va ser destituït, cosa que va ocasionar el declivi momentani del waterpolo a Espanya, fins que es va tornar a fer càrrec de la selecció i del CN Barcelona en 1966. Això el va tornar a fer ressorgir amb la "Segona Revolució" i es va crear una lliga amb els millors equips nacionals (sis catalans i dos de castellans), a més a més, el CN Barcelona deixa d'exercir la seva hegemonia, amb la qual cosa el waterpolo espanyol evoluciona i s'obtenen grans resultats, com el tercer lloc als Jocs del Mediterrani (1967) i l'empat a dos gols amb la "totpoderosa" Hongria en 1968.



Integrants de l'equip del CNB guanyadors del campionat d'Espanya de 1964. (Font: Arxiu Fotogràfic Fundació C. N. Barcelona.)



El CNB va guanyar la Supercopa d'Europa en 1981. (Font: Arxiu Fotogràfic Fundació C. N. Barcelona.)



Selecció espanyola de waterpolo campiona del món a Fukuoka 2001. (Font: RFEN.)

Posteriorment, la selecció va aconseguir acabar en el desè lloc a l'Olimpíada de Munic (1972). Per culminar el desenvolupament del waterpolo va arribar la revolució tàctica, de la mà de l'hongarès Kalman Markovits, que s'encarregaria també de dirigir el CN Barcelona (Moreira, 1965; Gradini i Canino, 1996 i Lloret, 1998).

Només amb 16 anys, Manuel Estiarte va disputar amb la selecció espanyola el campionat d'Europa de Jonköping (1977), va ser considerat millor jugador del món en set ocasions consecutives i va debutar en uns Jocs Olímpics el 1980, a Moscou, on Espanya va acabar en 4a posició (posteriorment va arribar a disputar sis edicions més dels Jocs). Aquest mateix any, la selecció júnior va ser proclamada campiona del món a Sittard, èxit que tornaria a repetir a Barcelona (1992).

Segons Lloret (1998), va ser el 1987 quan va aparèixer la primera Lliga de Waterpolo Femení a nivell nacional, en la qual el CN Molins de Rei s'alçaria amb el triomf, encara que Gardini i Canino (1996) asseguren que va ser un any més tard, el 1988, quan es va disputar el campionat esmentat; hi van participar dotze equips.

La medalla en competició internacional, al campionat europeu de Roma en 1983, va permetre que la selecció iniciés el seu palmarès; de la mà de Matutinovic va obtenir també el subcampionat del món a Perth (1991), en caure derrotada a la final davant d'Itàlia. Aquell mateix any va aconseguir també la tercera posició a la Copa FINA. A nivell de clubs, el CN Catalunya es va proclamar campió de la Lliga i de la Copa d'Europa (entre altres títols), gràcies en part a l'actuació de Manuel Estiarte. Matutinovic va deixar la selecció i va ocupar el seu lloc Joan Jané, que va aconseguir dur l'equip nacional al capdamunt. Als Jocs de Barcelona '92 Espanya va caure derrotada a la final davant d'Itàlia i un any més tard va

arribar la 3a als campionats d'Europa. L'any següent va tornar a perdre una final davant d'Itàlia, aquesta vegada la del Campionat del Món que es va celebrar a Roma, i el 1995 va arribar a la 5a posició, tant al Campionat d'Europa com a la Copa FINA. Per fi, a Atlanta (1996), Espanya va aconseguir la medalla d'or per primera vegada en la seva història, posició que va repetir als campionats del Món de Perth, el 1998, i de Fukuoka, el 2001, és a dir, que es va proclamar campiona del món en dues ocasions consecutives.

A Sydney 2000, Manuel Estiarte va anunciar la seva retirada i la selecció va acabar en 4a posició. Tres anys més tard, al Campionat del Món de Barcelona, Espanya va assolir la 5a posició, i aquest mateix any també va acabar al 3r lloc del Campionat d'Europa de Kranj. El 2004, als Jocs Olímpics celebrats a Atenes, va caure derrotada als quarts de final davant d'Alemanya, i va finalitzar en la 6a posició.

## Últims resultats dels joves jugadors espanyols

Al Campionat del Món del 2003, a Nàpols, la selecció juvenil femenina va aconseguir la medalla de bronze, gràcies a grans jugadores com Ana Pardo i Blanca Gil, aquesta última classificada com a la tercera màxima golejadora del torneig i inclosa en l'equip ideal del mundial. Totes dues jugadores van rebre ofertes per a anar a jugar als USA. De la seva banda, la selecció masculina, entrenada per Rafael Aguilar, va acabar en sisena posició, després de caure derrotada en quarts de final als penals. Aquest campionat no va entelar, tanmateix, les anteriors actuacions de l'equip juvenil, que havia aconseguit proclamar-se campió del món en tres ocasions i que havia assolit nombroses medalles.

Aquesta anàlisi de dades ens permet de vaticinar que Estiarte té successor, i és que jugadors de l'alçada de Guillermo Molina, Xavier García o Iñiqui Aguilar segueixen els passos del millor jugador de tots els temps. Pel que fa al ceutí Guillermo Molina, nascut el 1984, es va incorporar a les files del CN Barcelona amb 15 anys, i hi va jugar dues temporades. Posteriorment, el president del Pescara italià (Manuel Estiarte) el fitxaria per al seu equip, encara que un any més tard va tornar al CN Barcelona. "Willy" Molina aporta un joc de gran rendiment a la selecció, i ben segur que la rendibilitat col·lectiva permetrà d'aplegar nous èxits sota la guia de la nova generació de jugadors que arriba "amb molta empena".

## La selecció espanyola en l'actualitat

Passats els últims Jocs Olímpics d'Atenes, el 13 de desembre de 2004 Joan Jané (després d'11 anys en el càrrec) va ser substituït, al capdavant de la selecció, per l'ex seleccionador juvenil i fins aleshores entrenador del Terrassa, Rafael Aguilar, el qual té la tasca de renovar l'equip espanyol, que tants triomfs ha aconseguit, però que ha de deixar pas a les noves generacions. Ara com ara, el resultat està sent més que positiu, atès que la selecció espanyola de waterpolo s'ha proclamat recentment campiona dels Jocs Mediterranis celebrats a Almeria.

## Bibliografia

- Baella, O. i Lloret, M. (2002). *Waterpolo*. Barcelona. Martínez Roca.
- Burret, T. (1979). *Waterpolo*. Deportes de agua (s. d.). Barcelona.
- Castelo, M. (2000). *Orígenes del waterpolo* (en línia). Argentina, Recuperat el 14 de gener de 2005. A: <http://www.geocities.com/waterpolomaster/>
- Club Natació Barcelona (en línia) *Historia*. Barcelona. Recuperat 15 de juny de 2005.
- Club Natació Barcelona (en línia). *Archivo Fotográfico*. Barcelona. Recuperat 8 de juny de 2005. A: [http://www.cnb.es/es.EL\\_CLUB/ARCHIVO\\_FOTOGRAFICO/menuid=12108&language=es](http://www.cnb.es/es.EL_CLUB/ARCHIVO_FOTOGRAFICO/menuid=12108&language=es)
- Club Natació Barcelona (en línia). *Campeones de la liga nacional 2004-2005* a: Waterpolo. Barcelona. Recuperat 10 de juny de 2005. A: [http://www.cnb.es/es/SECCIONES\\_DEPORTIVAS/WATERPOLO/?menuid=12114&language=es](http://www.cnb.es/es/SECCIONES_DEPORTIVAS/WATERPOLO/?menuid=12114&language=es)
- Costajussà J. (1991). 1916-1991 Setanta-cinc anys del Club Natació Sabadell. s/p.
- FINA (1996-2005). *MEDALLISTS STATISTICS Special waterpolo Before World Championships Montreal 2005* a: Historia FINA Vol. VIII Waterpolo (en línia). Recuperat el 15 de juny de 2005. A: [http://www.fina.org/HistoFINA\\_VIII\\_b.pdf](http://www.fina.org/HistoFINA_VIII_b.pdf)
- Gardini, P. i Canino, B. (1996). *Historia del waterpolo. Curso de waterpolo*. Barcelona. De Vecchi. Pàgs. 8-12.
- Gosálvez Blanco, M. i Joven Pérez, A. (1997). *Natación y sus especialidades deportivas*. Madrid. Consejo Superior de Deportes.
- Guerrero Luque, R. (1991). *Guía de las actividades acuáticas*. Barcelona: Paidotribo.
- Hernández, J. A. *Los orígenes del waterpolo* (en línia). Madrid, i-Natacion.com, 2002-2004 Recuperat el 14 de gener de 2005. A: <http://www.i-natacion.com/contenidos/waterpolo/waterpolo.html>. [http://www.cnb.es/es/EL\\_CLUB/HISTORIA/?menuid=12106&language=es](http://www.cnb.es/es/EL_CLUB/HISTORIA/?menuid=12106&language=es). [http://www.fina.org/HistoFINA\\_VIII\\_a.pdf](http://www.fina.org/HistoFINA_VIII_a.pdf)
- Lewin, G. (1983). *Instrucción básica del waterpolo Natación*. Madrid: Pila Teleña.
- Lloret Riera, M. (1998). *La contextualización del waterpolo como deporte. Waterpolo. Técnica, táctica y estrategia*. Gymnos. Pàgs. 21-44.
- Morera, J. (1965). *Historia de la natación española*. Madrid. CSD.
- Muckenfuss, M. (1987). Polo Player Suffer A Greek Tragedy. *Swimming world*. V. 28, núm. 7. Pàgs. 23-24.
- Muckenfuss, M. (1986). Soviets Score At (Good) Will. *Swimming world*. V.27, núm. 9, pàg. 61.
- Real Canoe N. C. *Historia de waterpolo* (en línia). Madrid, 2005. Recuperat el 23 de juny de 2005. A: [http://www.canoe.es/competicion/waterpolo/historial\\_waterpolo.asp#](http://www.canoe.es/competicion/waterpolo/historial_waterpolo.asp#).
- Real Federación Española de Natación. *Historial del equipo de waterpolo femenino* (en línia) Actualitzat el 3 de juny de 2005. Recuperat el 16 de gener de 2005. [http://www.rfen.es/publicacion/ficheros/historial\\_selecc\\_fem.pdf](http://www.rfen.es/publicacion/ficheros/historial_selecc_fem.pdf).
- Real Federación Española de Natación. *History of the spanish waterpolo team* (en línia) Actualitzat el 3 de juny de 2005. Recuperat 16 de gener de 2005. A: [http://www.rfen.es/publicacion/ficheros/historial\\_seleccion\\_masc.pdf](http://www.rfen.es/publicacion/ficheros/historial_seleccion_masc.pdf)
- Rodríguez López, J. (2000). *Historia del deporte*. Barcelona: Inde.